

<https://doi.org/10.53656/his2024-5-3-joh>*Civilization Boundaries*
Цивилизационни граници

СЕНЧЕСТАТА СТРАНА НА ПОЛУЦИВИЛИЗОВАНИЯ ЧОВЕК: БЕЛЕЖКИ ИЗ АРХИВА НА ХОЛАНДСКИЯ ФИЛОСОФ НА ИСТОРИЯТА ЙОХАН ХЪЙЗИНХА

Ася Сократова-Кяйчева, докторант*Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград*

Abstract. The article is intended to highlight little-known aspects of the activities of the Dutch philosopher of history Johan Huizinga, who, in the period before and during the Second World War, as rector of Leiden University was subject to anti-Semitic and pro-Nazi pressure. The study is centered on his correspondence and articles, including his speeches at the conferences of the International Commission for Intellectual Cooperation of the League of Nations organized at the time when Hitler came to power. A focus is then placed on Huizinga's last book, written while he was a prisoner of the Nazis and published posthumously. With it, the famous intellectual academic brings attention to the emergence of the „semi-civilized man“. Why and to what extent this new phenomenon is the main challenge for the future of Europe is one of the questions this article tries to answer..

Keywords: Huizinga; cultural history; Nazism; intellectual solidarity; „semi-civilized man“; European spirit

Йохан Хъйзинха е холандски историк, философ и един от основателите на съвременната културна история. През 1915 г. е назначен за професор по обща история в Лайденския университет. Четири години по-късно той завършва книгата „Залезът на Средновековието“. Следват „Еразъм“ (1924), „В сенките на утрешния ден“ (1935) и „Homo Ludens“ (1938). Разтревожен от възхода на националсоциализма в Германия, Хъйзинха написва няколко критически произведения, които са предмет на настоящото изследване. В тях той изказва тезата, че индустриализацията е заменила спонтанния и ограничен ред в културния и политическия живот.

През есента на 1933 г., няколко месеца след идването на власт на нацистите, група изтъкнати европейски интелектуалци се събират във френската столица на тридневна конференция (16 – 18 октомври), посветена на бъдещето на европейския дух (*L'avenir de l'esprit européen*). Интелектуалците, предимно писатели и учени, са от цяла Европа: Франция, Испания, Португалия,

Италия, Унгария, Румъния, Холандия, Белгия, Великобритания, Германия, Дания и Швейцария. Конференцията е организирана от Института за интелектуално сътрудничество към Международната комисия за интелектуално сътрудничество (МКИС) в рамките на Обществото на народите.¹ Причината за конференцията от 1933 г. и усещането за спешност на събитието² са ясно изразени в речите при откриването на конференцията от Емил Борел (член на организационния комитет), Пол Валери³ (председател) и Анатол де Монзи (министър на националното образование във Франция). Холандският историк Йохан Хьойзинха, един от първите оратори на конференцията, взема думата от П. Валери. Според него Европа се връща към „варварството“ и националните организации са враждебни към общите европейски ценности. В речта си, която се базира на историческите му публикации от годините, предшестващи конференцията, той описва начина, по който от Средновековието и Ренесанса е възникнала международна общност от интелектуалци – *Republique des lettres*⁴. Той е на мнение, че идеите на това духовно обединение в духа на XVIII век не са изчезнали напълно след Голямата война. Според него интелектуалците от XX век, макар и заели по-скоро отбранителна позиция срещу настъпващите националистически режими, могат да се разглеждат като преки наследници на тази република. Заслужава да се подчертаят думите му от речта: „*Като европейци интелектуалци, ние сме преки наследници на XVIII век и на хуманизма. Нека се гордеем с това*“ (Huizinga 1950, pp. 259 – 268).

За познавача на цивилизационните процеси национализмът играе важна роля в историята на Европа, но някога той е бил безобиден, мирен и предимно културен. Той подчертава, че за да се определи бъдещето на европейския дух, е редно първо да се проследи неговото минало, как се проявява през изминалите векове и под каква форма. Самото име „европейски“ е спорно, тъй като понятието „Европа“ не се използва преди епохата на хуманизма. Тогава на Европа според него е заплашена от повече от една сила, която клони към варварството. Политически организации са представени в нова и плашеща светлина. Техническият прогрес е позволил да се организират масите бързо и мащабно, а лудостта и престъпността се използват също толкова и дори по-добре от мъдростта и закона, предупреждава познавачът на европейската култура и цивилизация. Сравнява идеалите, изповядвани от европейските народи, с концепциите, които съживяват миналите епохи, и намира контраста за поразителен. „*Икономическото благосъстояние, политическата власт и расовата чистота заемат мястото на щедрите стремежи към свобода и истина от миналото*“, обезпокоен е интелектуалецът (Huizinga 1950, p. 266). В кореспонденцията му от този период намираме писмо от Ричард Роланд Холст⁵ с дата 12 октомври 1933 г., в което той коментира прекъсването на приятелството на Хьойзинха с Андре Йолес, преминал в редиците на национал-социализма.⁶ В него той тъжно споделя: „*Скъпи Хан. Намирам писмото ти*

за Дре за невероятно. Ходът на цялата тази среща е непонятен! Какво го е обзело, първо да те накара да се срещнеш с него, а после, след тази среща, да скъса с теб? Първо, той е ексцентричен преподавател, това е сигурно. След момчешките ни години никога не съм го харесвал особено. Винаги съм имал чувството, че между нас има стъклена стена. Това, че е станал нацист, не ме изненадва, не напразно има глава на Нерон. Ако можеше да подаде ръка на Мусерт⁷, повярвай ми, щяхме да загазим. Когато ми разкажеш подробностите по-късно, ще разбера по-добре хода на събитията, но все пак е тъжно за теб да преживееш подобно нещо. Ние сме твърде стари за това. Все си мисля: „Какво ли се случва във вътрешния живот на Дре, за да прави това? Джест все още не е преодолял напълно Джан, но бавно се подобрява. Най-добри пожелания за вас. Добре ли си прекара в Париж?“ (Briefwisseling 1925 – 1933, pp. 16 – 18).

Андре, Дре на галено, става член на НСДАП (Националсоциалистическата германска работническа партия) и Хьойзинха признава: „В продължение на повече от тридесет и пет години това приятелство заемаше голямо място в живота ми, докато на 9 октомври 1933 г. то беше прекъснато само с една дума, не от мен“ (Huizinga 1948, p. 30). Леонард Хьойзинха в „Спомени за баща ми“ разказва случката с повече детайли: „Той заведе Йолес до влака за Германия. Спомням си разказа му за сбогуването с болезнена яснота. Стоейки до влака, той каза: „Тогавата Андре, наистина няма какво повече да си кажем“. Качи се на влака и дори не се обърна назад. [...] Не си спомням на какво все още се е надявал баща ми в този момент, но си спомням пълната му покруса, когато се прибра у дома“ (Huizinga 1963, pp. 163 – 164).

Горчивината от крехкостта на приятелство, изграждано 35 години, повлиява на неговите действия като ректор на Лайденския университет, оказва въздействие и в изграждането на позицията му на философ на историята, особено в последните съчинения. Важен детайл в техните отношения е, че не Хьойзинха е този, който прекратява техните взаимоотношения. Дори заемането на антирасистка позиция да играе решаваща роля в онзи отрязък от време, космополитна личност като него не би възприемала човешки взаимоотношения, основаващи се само на убеждения и идеологии – покрусата е плод на чувството за загубен интелектуален ориентир в света на разума и унищожаване на човешкото при силно политизиран и идеологизиран свят, в който вече трудно се намира основа за приятелство между идеологически опоненти.

Проследявайки важни събития от живота на историка, ще видим как в неговите книги се сменят оптимизмът с песимизъм, възходът с упадък, културата с варварството и как от ярките краски на Средновековието се стига до пастелните тонове в първите десетилетия на XX в.

Роден в Грьонинген, Йохан Хьойзинха започва да изучава санскрит, а през 1897 г. защитава докторска дисертация за ролята на шута в индийската драма.

Едва през 1902 г. той насочва интереса си към средновековната и ренесансовата история. Продължава да преподава като ориенталист, докато през 1905 г. става професор по обща и холандска история в Университета в Гронинген. През 1915 г. става професор по обща история в Лайденския университет, на който пост остава до 1942 г. Дълго време Хьойзинха не е типичният ангажиран интелектуалец. До 30-те години на XX в. той до голяма степен остава встрани от обществените дебати. Чак през 1933 г., вече като ректор на Лайденския университет, той заема решителна позиция срещу лидера на германската делегация на международна студентска конференция в Лайден, на която присъстват английски, френски, немски и холандски студенти. Водещият делегат – Йохан фон Леерс – не е професионален учен, а функционер на Министерството на пропагандата на нацистка Германия (Nuland 2019). Той се оказва и автор на анонимен антисемитски памфлет, в който предупреждава християнските майки срещу ритуално убийство на децата им от евреи. Хьойзинха изразява пред Фон Леерс ужаса на съвета на Университета от съдържанието на текста, отказва му по-нататъшен достъп до конференцията и не му подава ръка за поздрав. Конференцията приключва преждевременно след много протести от страна на националсоциалистите. „*Alea iacta est*“, пише той същата вечер до приятеля си, теолога Герит Ян Херинг. От този момент нататък той започва да говори открито за тревожните събития в Европа и да заема публично ясна позиция срещу посегателството на нацистката политика и пропагандната ѝ машина срещу хуманизма и индивидуалната свобода.

„В сенките на утрешния ден“

Тази книга (Huizinga 2022) превръща холандския историк в обществена личност от европейски мащаб. Публикувана е през 1935 г., когато Хитлер е на власт в Германия от две години, Сталин управлява в Русия, а Мусолини управлява Италия – три тоталитарни режима, които се представят като алтернатива на либералната западна традиция. В *Предговора* към първото и второто издание той пише: „*Възможно е въз основа на тези страници мнозина да ме нарекат песимист. Мога да отговоря само така: аз съм оптимист*“ (Huizinga 1950, p. 311). Тук той посочва причините за вътрешния разпад на западната цивилизация, за които новите режими и техните политически системи са важен признак.

Според него промяната, в която живеят неговите съвременници, не може да се сравни с тази по време на прехода от Античността към Средновековието в контекста на Световната римска империя, когато една висша и богата цивилизация бавно и предпазливо отстъпва място на друга, определено по-нисша и много по-слабо организирана цивилизация. Съществува една огромна разлика, която веднага пречи на това сравнение, подчертава той. Културата, която преживява своя упадък около 500-ата година, носи със себе си, като наслед-

ство от миналото, една превъзходна културна форма.⁸ За философа, историк на културата, е важна изпъкващата разлика с предишните периоди на силно разстроен културен живот. Идеалът е ретроспективен, методът за постигането му – също. Той се свежда до усвояването и прилагането на древната мъдрост и добродетел. В разбирането на учения интелектуалец древната мъдрост, древната красота, древната добродетел – това са основната мъдрост, основната красота, основната добродетел, от които човек се нуждае, за да създаде в този свят толкова ред и благополучие, колкото може да понесе. Това за него е и органичният ред на света.

За да проследим пътя на Хьойзинха до момента, в който той се изявява като обществено ангажиран интелектуалец, ще отбележим неговата заявка за участие в конференцията на МКИС във Венеция през август 1935 г., но според един от създателите на инвентарния каталог от Лайденския университет Антон ван дер Лем той не е присъствал на нея. Година по-късно обаче, на 8 – 12 юни 1936 г., срещата на Международната комисия за интелектуално сътрудничество в Будапеща се председателства от Хьойзинха.

В кореспонденцията му от този период намираме писмо с дата 27 септември 1936 г., изпратено до секретаря на Комитета за бдителност на антинационалсоциалистическите интелектуалци Мено тер Браак. В него четем: „За публикуване ме молиете да възпроизведа няколкото думи, с които наскоро изразих убеждението си относно политическото и културното състояние на света в една международна дискусия за запазването на чистата цивилизация. С удоволствие го правя, като малко разширявам тези думи и ги формулирам по-остро, отколкото би било уместно по този повод. Не се съмнявам, че съвременният краен национализъм, заедно с враждебния му близък – болшевизма, може да се определи като бича на нашето време. Трагедията е в това, че този съвременен порок на национално самовъзвеличаване и обожествяване на собствената държава е израснал като плевел върху почвата на една висока добродетел – патриотизма. Беше благословия, когато XVIII век възвърна и издигна високата ценност на националната идентичност и лоялността към отечеството срещу евтината слабост на наивния космополитизъм. Никой от великите защитници на националната свобода и националната култура не е могъл да подозира как тези благородни идеи ще се изродят до върха на глупостта и заслепението, които преживяваме. Ако грубо и безразсъдно групиране на европейския свят според полюсите на национализма и болшевизма надделее, тези две течения скоро ще накарат терена на истинската цивилизация да се сгромоляса и да потъне като подводна вълна. Ако тази западна култура все пак се издигне от блатото, в което заплашва да потъне, или ако след векове на упадък я наследи нова истинска култура, тогава днешният краен национализъм вероятно ще бъде разглеждан като едно от най-странните и достойни за съжаление отклонения на човешкия

дух, който е бил призван и способен на по-добри неща, отклонение, сравнимо по глупост и злонамереност, каквито са мъчили християнския свят в продължение на векове.

Що се отнася конкретно до нашата страна, повече от всякога съм убеден, че ако Холандия стане жертва на народния деспотизъм на десницата или левицата, загубата на нашата независимост ще последва в много кратък срок“ (Briefwisseling tussen Menno ter Braak en J. Huizinga 1928 – 1939).

Холандският комитет на антинационалсоциалистически интелектуалци е основан на 27 юни 1936 г. с цел борба с националсоциализма на думи и дела и защита на духовната свобода.⁹ Запазени са общо 23 разменени писма между историка и Менно Тер Браак от този период. В тях личи по-скоро наставническо отношение на философа, от когото Мено търси съвет за своите книги и статии. Отношенията им са като учител – ученик, затова не е изненадващ отказът на Хьойзинха да вземе участие в организации с неясна цел.

През юли 1937 г., когато се провежда поредното заседание в Париж на Международния институт за интелектуално сътрудничество, той приема поканата за участие. Затова говори в писмото, изпратено до втората му съпруга Огюст Шолвинк. „2 юли 1937 г. Пътуването не донесе нищо забележително, хотелът е приличен, стаята – също. С шума на колите все още трябва да се свиква, но човек вече е твърде разглезен от Слингеланд План. Рафтовете с книги не ви ли побъркват? След малко моят президент Гилбърт Мъри ще ме заведе на първото заседание в крилото на съседната сграда. Много поздравя!“ (Briefwisseling 1934 – 1945, p. 1276).

За конференцията на 6 – 16 юли 1938 г. в Женева намираме няколко писма, но само от личен характер, в които е описан неговият маршрут: пътува до Бург-ан-Брес, Шалон сюр Саон, Боне, Дижон, където отсяда; оттам през Сен-Дизие до Реймс, където нощува, и посещава катедралата. После – Лаон, Вервен, Мобож, Монс, Брюксел, където пренощува, и след това се прибира у дома.

Същата година е публикуван шедьовърът му *Homo Ludens*. Това е кулминацията на работата му като историк и философ на културата. Всъщност книгата *Homo ludens* в превода си на немски е била осакатена със страници предимно в частта, в която той говори за пуерилизма и милитаризма.¹⁰ По това време се появява и *Der Mensch und die Kultur* (Huizinga 1950) – текстът на лекция, която е трябвало да прочете във Виена през пролетта на 1938 г., но която е отменена поради Аншлуса на Австрия от хитлеристка Германия. В текста на лекцията Хьойзинха за първи път говори за опасността от полуцивилизования човек: „Продуктът на индустриалната епоха е полуцивилизованият човек. Всеобщото образование, както и външното изравняване на класите и улесняването на интелектуалното и материалното общуване превърнаха полубразования тип в доминираща характеристика на обществото...

Двете големи меркантилно-механични средства за комуникация на деня – филмът и радиото – са го приучили към обезпокоително опростяване и повърхностно възприемане на интелектуалния материал“ (Huizinga 1950, p. 445) Като следствие от това, диагнозата на съвременното общество според него минава през симптомите усещане за криза, безпомощност, дивост, объркване, сляпа илюзия, лицемерие и бягство от отчаянието в самозаблудата. Паралелите със състоянието на нещата в нашето днешно общество са доста очевидни.

На 19 ноември 1939 г. излиза речта му „Неутралност и свобода, истина и цивилизация“ (Huizinga 1950, pp. 460 – 466). Впечатлен от събитията в Централна Европа, той пише няколко месеца по-късно статията си „Патриотизъм и национализъм в европейската история до края на XIX век“ (Huizinga 1949, pp. 497 – 554), която обединява текстовете му от три лекции, изнесени в Лайден през февруари 1940 г. Още през април 1940 г. статията „Условия за възстановяване на цивилизацията“ се появява в списание *The Fortnightly* като епизод към английския превод на *В сенките на утрешния ден*. Тези текстове са вариации на една и съща тема, произтичаща от неговата ангажирана загриженост: как да осъзнаем нуждите на нашето време и как да направим нещо за тях. „*Интелектът трябва да е в безопасност*“ – така гласи една от бележките на Хьойзинха в огромното му писмено наследство (Huizinga 1948, p. 388).

За последен път той пътува през август 1939 г. за Женева за заседание на МКИС, където откриваме неговото име сред събеседниците като Гилбърт Мъри, Франсиско Гарсия Калдерон и Селие.

През първата година на окупацията на Холандия са публикувани голям брой исторически произведения от холандски историци, особено за Осемдесетгодишната война и Златния век, в които на холандците е припомнено тяхното славно минало. Хьойзинха допринася за тази морална подкрепа с *Холандската цивилизация през седемнадесети век* (Huizinga 1941, pp. 412 – 523). По този повод художничката Хенриета Роланд Холст, съпруга на художника Ричард Роланд Холст, пише на автора, защото намира за особено поразително „*почти пълното отсъствие на сенки в изображението*“, което проектирате за тази цивилизация. *Интересува ме дали това е повече или по-малко умишлено, защото смятате, че сенчестата страна е от малко значение в сравнение с многобройните големи светли страни – или тя се е появила в работата от само себе си*“ (Briefwisseling 1934 – 1945, p. 7). Очертавайки положението на евреите в Холандия през седемнадесети век¹¹ (Swart 1969), които не са били преследвани или изолирани, Хьойзинха атакува настоящата действителност, която е в пълен контраст с миналото. Протестът на преподаватели и студенти срещу отстраняването на еврейски преподаватели в Лайденския университет води до затварянето на Университета от германските окупатори, последвано от уволнението на Р. Краненбург, професор по конституционно и административно право. Тази мярка довежда до колективен

иск на 58 преподаватели, които доброволно се отказват от задълженията си. Хьойзинха подава своята оставка на 29 април 1942 г.

На 7 август 1942 г. той е арестуван и преместен заедно с осем други професори от Лайден като „цивилни интернирани“ в малката семинария Beekvliet в Синт-Михиелсхестел, където е създаден лагер за заложници от нацистите по време на Втората световна война. Първите обитатели, наречени Todeskandidaten (кандидати за смърт), са 460 изтъкнати личности, арестувани същия ден, сред които политици, кметове, професори, духовници, адвокати, писатели и музиканти. Стотици видни холандци са държани като заложници до края на 1944 г. По този начин нацистите смятат, че могат да контролират холандската съпротива, и поставят условие, че ако в страната има размирици, те ще бъдат разстреляни (Blom 1992). Въпреки лошото му здраве той е затворник почти четири месеца. Там той не разполага със собствената си библиотека, а достъпът до обществени библиотеки не е бил възможен.

През октомври 1942 г. е освободен, при условие че ще се установи в провинция Гелдерланд или Оверейсел. Колегата му Р.П. Клеверинга, професор по право в Лайден, този, който пръв надига глас срещу антиеврейските мерки, предоставя на Хьойзинха селската си къща в Де Стег, източно от Арнем. Хьойзинха се установява там през ноември 1942 г., заедно със съпругата си и дъщеря си Лаура.

Последното по-голямо произведение, което историкът пише и за което знае, че ще трябва да почака до освобождението, за да види публикуването му, е книгата **„Ранен свят. Размисъл за шансовете за възстановяване на нашата цивилизация“**. Заглавието е красноречиво в опитите да потърси изход от културната криза, в която според Хьойзинха западният свят е „затънал“. Същите усилия полагат колегите му в МКИС в междувоенния период, мобилизирайки интелектуалния ѝ ресурс срещу войната (Dimitrova 2022, pp. 9 – 40). Песимизмът по време на войната продължава да владее съзнанието на автора: *„Отново и отново ни се налага да направим следното заключение: за бързо възвръщане на истинската цивилизация почвата не е подготвена. Тя е била такава още през 1939 г., но сега светът изглежда по-далеч от всякога от изпълнението на основните условия за съществуването на едно общество, което заслужава назова „да живеем заедно“.* Повече от четири години война, които вече са зад гърба ни, са променили образа на обикновения човек и културата винаги ще остане пред нас като идеал, помрачен и превърнат в злокобна подигравка. Войната, пропагандирана от нейните най-пламенни насилници, не само е водена в мащаби както никога досега, не само с по-опустошителни средства от всякога, но и със степен на съзнанието, каквато предишните големи държавни конфликти не са пораждали. Такава е благословията на чудесата на технологиите! Старата омраза не е изтъняла, а нова натрупана ожесточена омраза се надига от всички страни.

И толкова е крехък този беден свят, т.е. хората, които го изпълват, ще трябва да изградят нова култура, това бедно човечество, което никога няма да може да се откаже от горещото си желание за мир, свобода и човечност!“ (Huizinga 1950, p. 548).

В своя *Предговор* той описва условията по създаването на своята книга: *„Първоначално си казах: когато човек е на седемдесет години, вече не би трябвало да иска да работи толкова продуктивно. Но какво да прави човек, щом духът му все още го подтиква да пише?“* (Huizinga 1950, pp. 475 – 477). В затвора Хьойзинха е лишен от обичайния си интелектуален контекст, което го кара да се опира главно на собствената си памет и на богатия си опит като историк и философ на културата. В този смисъл, книгата е чудесен крайъгълен камък в интелектуалната му кариера. В същото време, това е може би най-малко известната му книга. Когато излиза след войната, тя се радва на краткотраен *succès d'estime*¹². Книгата е завършена през септември 1943 г., но е публикувана едва след войната. Хьойзинха умира на 1 февруари 1945 г. и не доживява да види публикуването ѝ.

Първата част на „*Раненият свят*“ се занимава с генезиса на европейската цивилизация. Авторът разглежда последователно терминологията на феномена „цивилизация“, културно-историческите различия между Изтока и Запада, възхода и падението на културата до 1900 г. Резултатът от този подход е една оригинална, компактна история на културата от Античността насам, в която става ясно колко много авторът, в края на своята кариера, свързва историята и културата, за да разкрие различните цивилизационни резултати, например в главата *„Изтокът и Западът като културно-исторически контраст“*. Състоянието на криза и дегенерация подтиква мислите му към това, което липсва в света – собствен истински и благороден стил, солидарност на духа и вдъхновение, твърда увереност, хармония, достойнство, възвишеност и спокойствие (Huizinga 1950, pp. 577 – 578). „*Раненият свят*“ е нещо повече от „отражение“ на шансовете за възстановяване на нашата цивилизация. Това е и книга за жизненоважното значение на културата за човешкото общество. Според Хьойзинха основите на нова Европа са положени около 1300-ата година. Периодът след това, до 1900 г., се разглежда като епоха на културен възход. Той прави анализ на това развитие и разсъждава върху понятията „възход“ и „упадък“ на културата, които, в крайна сметка, говорят за цивилизационен процес. По-ползотворен е въпросът до каква степен явленията в историята могат да бъдат класифицирани като културни придобивки или културна загуба. Като първи пример за културна загуба през XIX в. Хьойзинха споменава милитаризма. Той приема, че съвременният милитаризъм започва през XVII в., но през втората половина на XIX в. се засилва. Към това се прибавя и ново проклятие – „*неистовият хипернационализъм, който безрезервно поставя силата на собствените страна и народ над всичко останало и не се спира*

пред нищо, за да служи на тази власт“ (Huizinga 1950, p. 598). Собственият народ получава специален статут и сам по себе си здравият патриотизъм се изразжда в непропорционално преувеличаване на националното за сметка на другите народи. Комбинацията от тези фактори превръща военната повинност от необходимост в идеал: да се биеш за собствения си народ. С идването на Хитлер на власт дори пацифистът Айнщайн, основател на МКИС, прегръща идеята за военната повинност, чийто ожесточен противник е бил дотогава (Dimitova 2022, pp. 107 – 108).

След това той описва как демокрацията, все още основна цел през 1918 г., впоследствие е отречена като идеал от значителна част от европейския континент, което представлява друг случай на културна загуба. Възникват нови форми на власт, които вече не се позовават на демокрацията. В съвременните форми на народен деспотизъм демокрацията дори се очерня и нейните привърженици биват оскърбявани *„под ентусиазираните възгледи на тълпите“*. Далеч отвъд кръга на убедените фашисти, „демокрацията“ придобива негативната конотация на изчерпан принцип, докато лидерският принцип е бъдещето. Хората имат, казва Хьойзинха, „рядкото желание да бъдат управлявани от напълно безотговорни владетели“ (Huizinga 1950, p. 536). Той обяснява това отчасти с оглупяването на обществото и с нарастващото влияние на масите в съвременното общество. Появяващата се масова преса, а малко по-късно и радиото и киното, които могат да поддържат общественото мнение в постоянно състояние на вълнение, изиграват решаващата роля за това. Популистките движения в това ново безпрецедентно публично пространство лесно печелят последователи. Днес живеем в крайния продукт от ефекта на тези културни загуби.

Полуцивилизованият човек, който открихме по-рано в лекцията му *Der Mensch und die Kultur* от 1938 г., вижда не повече от фотографската карикатура на силно ограничена визуална реалност или слуша с половин ухо музика (Huizinga 1950, p. 595). И въпреки че условията през 30-те години на XX в. са в много отношения различни от тези през XXI в., приликата е очевидна – драстично променящо се публично пространство вследствие на новите средства за комуникация и масовизацията на новите технологии. Ако по онова време голям брой хора внезапно могат да бъдат достигнати и информирани (или заблудени), сега средствата за масова информация са в пъти по-бързи и по-въздействащи.

Шансове за възстановяване

След преглед на историята на Европа през призмата на етиката авторът продължава във втората част на книгата с анализ на бъдещето. Какви възможности има да се възстанови този невъобразимо нарушен свят на 40-те години на XX век? Какво е необходимо в политическата област за постигането на състояние на мир? Само разчистването на отломките, не само в материален,

но и в духовен смисъл, ще бъде огромна задача след войната. Затова е от първостепенно значение да се направи честен анализ на историята от близкото минало и хипернационализмът като убеждение, като догма, трябва да бъде преборен. Според интелектуалеца това е вирус, който се промъква най-лесно в тялото на човечеството, там, където има най-малка духовна съпротива, а именно чрез суетата (Huizinga 1950, p. 599).

В последната глава от своята книга той прави анализ на МКИС, която според него е замислена първоначално с чисто духовна цел, водена от личности като Бергсон, Лоренц и Айнщайн, но впоследствие се изражда в политически съюз, ръководен от амбициозни политици (Dimitrova 2022, pp. 16 – 191). Целият институт се превръща в конфедерация на няколко велики сили, а на малките нации е отредена ролята на наблюдатели (Huizinga 1950, p. 607). В този смисъл очевидното му отдръпване от участия в конференциите очертава позицията му на интелектуалец, който е потърсил алтернативен път, за да даде интелектуалния си принос към възстановяване на ранения свят.

БЕЛЕЖКИ

1. Международната комисия за интелектуално сътрудничество е създадена по силата на резолюция от 1921 г. с мисия за изучаването на международните въпроси за интелектуалното сътрудничество. Учредена е от Съвета на комисията през май 1922 г. и се състои от 12 видни личности на интелектуалния свят, включително един северно-американец. Виж: Общество на народите : Състав и организация : Информ. секция, 1925. Женева : Секретариат на Обществото на народите, 37 – 38. За същността, работата и програмите на комисията и техния контекст вж: Dimitrova 2022, pp. 16 – 191; Dimitrova 2019, pp. 310 – 311; pp. 322 – 323.
2. На 30 януари 1933 г. кабинетът на нацистите полага клетва по време на кратка церемония в кабинета на Хинденбург. На 10 май 1933 г. нацисти започват горенето на книги. Не се знае точно списъкът на всички книги, унищожени от нацистите между 1933 и 1945 г., но те се изчисляват на над 4000. В това число влиза всичко, написано от еврейски автори, пацифистка литература, марксистка литература, книги от чужденци или немски емигранти в други държави, злословещи по адрес на новата Германия. Виж: United States Holocaust Memorial Museum. Washington, DC. Book burning. Available from: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/book-burning>.
3. Френският поет Пол Валери е автор на една често цитирана и влиятелна формула от онова време, която гласи: „Обществото на народите предполага общество на духовете“ (Heerikhuizen 2014).

4. Изразът *Republique des lettres* е словосъчетание с многобройни употреби, което вероятно се е зародило в средите на италианските литератори в началото на XV век. Без да се предопределят вариациите в употребата му във времето и пространството, той се отнася до общност от учени, обединени от общи практики, по-специално от споделена любов към belles lettres, и от проект за изграждане на хармония и общо благо чрез знания и литературно общуване. Виж: Caby, C., *La République des Lettres à la Renaissance* in: *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*. Available from: <https://ehne.fr/fr/node/12467>.
5. Рихард Николаус Роланд Холст (1868 – 1938) е холандски художник, литограф, дизайнер на корици на книги, гравьор и писател. От 1885 до 1890 г. Роланд Холст учи в Rijksacademie voor Beeldende Kunsten в Амстердам. От 1918 г. е преподавател, а от 1926 г. до 1934 г. – директор. На 16 януари 1896 г. се жени за известната поетеса и революционерка Хенриета ван дер Шалк. (Elsbeth Etty & Ron Dirven 2012).
6. Андре Йолес (на нидерландски Йоханес Андреас Жолес) е холандско-германски историк на изкуството, литературен критик и лингвист, свързан с нацистката партия. Известен е най-вече с труда си „Прости форми“. На 1 май 1933 г. той се присъединява към нацистката партия, а през 1937 г. – към Sicherheitsdienst (SD) – разузнавателната агенция на нацистката партия и SS. Пенсioniра се през 1941 г., а от 1942 г. работи по проучване от името на SD за масонството. На 70-годишния си рожден ден през 1944 г. получава от Хитлер медал „Гьоте“ за изкуство и наука. Във въпросника, който попълва през май 1945 г. за нацисткото си минало, е отбелязано с ръкописен текст: „все още нацист – твърде стар (71 години), за да бъде арестуван“. Андре Йолес се самоубива на 22 февруари 1946 г. Писмата, написани от Хьойзинха до Йолес, са унищожени, вероятно през 1933 г. В края на живота си Хьойзинха казва, че би могъл да напише цяла книга за приятелството си с Йолес (Wackernagel-Jolles 1993, pp. 62 – 75).
7. Антон Адриан Мусерт (1894 – 1946), политик, един от основателите и лидер на Националсоциалистическото движение в Холандия. Когато избухва войната, Мусерт, който не участва в германската инвазия, се укрива. След капитулацията на холандските войски Мусерт се представя за представител на холандския народ. Той настоява за създаването на Велика Нидерландия в рамките на Германския райх, в която Холандия да бъде обединена с Фландрия, Френска Фландрия и по-късно Валония. Германските окупатори обаче не приемат насериозно този план. Въпреки това през 1941 г. на Мусерт е позволено лично да положи клетва за вярност пред Адолф Хитлер. По време на войната той забогатява чрез изнудване на еврейски фирми и присвояване на еврейски недвижими имоти, като

- натрупва състояние от около 900 000 гулдена, което, преизчислено в покупателна способност от 2012 г., се равнява на състояние от над десет милиона евро (Havenaar 1984).
8. Днес изследователите на традиционната култура и на нейните категории дискутират и приемат цикличността – завъртането на поредицата от повтарящи се природни и социални събития в последователност, детерминирана от извънчовешки сили, като основен като основен, но не единствен) организиращ принцип (Gavrilova 2016, p. 42).
 9. Мено тер Браак (1902 – 1940) е холандски писател модернист, критик, есеист и журналист. През 1933 г. постъпва на работа в холандския либерален всекидневник *Het Vaderland* („Отечеството“) като редактор по литературни въпроси и е един от първите холандци, които разбират надвисналата заплаха от нацизма. Именно в тези години той основава *Comité van Waakzaamheid* (Meilink 1977, pp. 257 – 274).
 10. Подробен анализ на това откритие и кои издания са пряко засегнати от немския превод прави Антон ван дер Лем в предговора на новото нидерландско издание на *Homo Ludens*, което излезе април тази година. Българското издание от 1982 г. в превод от Злата Техова не е от засегнатите преводи.
 11. Холандският златен век е период в историята на Холандия, който обхваща приблизително периода от 1579 г., когато е създадена Холандската република, до 1672 г. През този период холандската търговия, научните открития, изкуството и отвъдморската колонизация са сред най-известните в Европа. Първата половина на периода обхваща началото на Осемдесетгодишната война до края ѝ през 1648 г., а втората половина продължава до избухването на Френско-холандската война (виж: Gavrilov, Milanova 2014; Swart 1969).
 12. *Succès d'estime*, от френски, нещо (например произведение на изкуството), което печели уважението на критиката, но не е популярно.

ЛИТЕРАТУРА

- ДИМИТРОВА, С., 2022. За контекстите и историята на „Защо война“. В: АЙНЩАЙН, А., ЗИГМУНД, Ф., 2022. *Защо война?*. София: Парадигма. ISBN 9789543265022.
- ДИМИТРОВА, С., 2019. За залозите на едно ученическо телевизионно състезание по история. *История*, Т. 27, № 3, с. 307 – 326.
- ГАВРИЛОВА, Р., 1916. *Семейната сцена : антропологическа история на семейното хранене в България в модерната епоха*. София : Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. ISBN - 978-954-07-4068-3 .

- ГАВРИЛОВ, Б. & МИЛАНОВА, А., 2014. *Между Марс и Меркурий. Англия и Холандия през Златния век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. ISBN: 9789540737560.
- Общество на народите : Състав и организация : Информ. секция*, 1925. Женева : Секретариат на Обществото на народите.
- ХЪОЙЗИНХА, Й., 2022. *В сенките на утрешния ден*. София: Сонм. ISBN 9786197500202.
- ХЪОЙЗИНХА, Й., 2002 г. *Залезът на Средновековието: Изследване на формите на живот и мислене през XIV и XV в. във Франция и Нидерландия*. София: Панорама. ISBN 954-965-506-7.
- ХЪОЙЗИНХА, Й., 1982. *Homo ludens: Изследване на игровия елемент на културата*. София: Наука и изкуство. ISBN 954-9559-47-5.
- BLOM, J.C.H., 1992. *De gijzelaars van St.Michielsgestel en Haaren. Het dubbele gezicht van hun geschiedenis*. Amsterdam: Baars. ISBN 9789050181860.
- BRIEFWISSELING tussen Menno ter Braak en J. Huizinga 1928-1939. https://www.dbnl.org/tekst/braa002brie25_01/.
- BRIEFWISSELING, Deel II: 1925 – 1933. Available from: <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/2144084>.
- BRIEFWISSELING, Deel III: 1934 – 1945. Available from: <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/2144091>.
- CABY, C., 2020. La République des Lettres à la Renaissance in: *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*. ISSN 2677-6588. <https://ehne.fr/fr/node/12467>.
- DUCCI, A., 2012. In: EUROPE IN CRISIS. Intellectuals and the European Idea, 1917 – 1957, pp. 227 – 242, Mark Hewitson and Matthew D'Auria (dirr.), https://www.academia.edu/3863415/Europe_and_the_Artistic_Patrimony_of_the_Interwar_Period_The_International_Institute_for_Intellectual_Cooperation_at_the_League_of_Nations?sm=b.
- ETTY, E. & DIRVEN, R., 2012. *Henriëtte & Richard Roland Holst : het boek van de Buijsse Heide*, Schiedam : Scriptum Art Books. ISBN 978-90-5594-874-1.
- HAVENAAR, R., 1984. *Anton Mussert, verrader voor het vaderland, een biografische schets*. 2e aangevulde druk. Den Haag: Kruseman. ISSN 9789023305392.
- HEERIKHUIZEN, VAN A., 2014. Paris 1933: A 'Société des Esprits' Chaired by Paul Valéry. In: REIJNEN, C. & RENSEN, M. (Eds.). *European encounters: intellectual exchange and the rethinking of Europe 1914 – 1945*, pp. 139 – 154.
- HUIZINGA, J., 1948. Verzamelde werken. Deel 2. *Nederland* https://www.dbnl.org/tekst/huiz003verz02_01/huiz003verz02_01_0003.php.
- HUIZINGA, J., 1949. Verzamelde werken. Deel 4. *Cultuurgeschiedenis*, https://www.dbnl.org/tekst/huiz003verz05_01/huiz003verz05_01_0065.php

- HUIZINGA, J., 1950. *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving*, H. D. Tjeenk Willink & Zoon n.v. – Haarlem https://www.dbnl.org/tekst/huiz003gesc03_01/huiz003gesc03_01_0050.php
- HUIZINGA, J., 1950. Verzamelde werken. Deel 7. *Geschiedwetenschap. Hedendaagsche cultuur* https://www.dbnl.org/tekst/huiz003gesc03_01/colofon.php
- HUIZINGA, J., 1941. Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw (1ste druk) <https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=huiz003nede01>.
- HUIZINGA, L., 1963. *Herinneringen aan mijn vader*. The Hague: H. P. Leopold's Uitgeversmij.
- KELLEY, D. R., 2003. *Fortunes of History: Historical Inquiry from Herder to Huizinga*. New Haven, CT: Yale University Press.
- MEILINK, A., 1977, *Het Comité van Waakzaamheid na veertig jaar* in: Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, *Schrift 125*
- NULAND, van M., 2019. *Hoe Johan Huizinga de nazi's verjoeg*. Available from https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2019/08/hoe-johan-huizinga-de-nazis-naar-huis-stuurde?fbclid=IwAR12CoS-HpaHEVod_6GtESkNrINldVqDkPpugj8Ohte4SABojGC6KK1FuLU.
- RENOLIET, J.-J., 1981. *L'UNESCO oubliée*. Éditions de la Sorbonne, Available from: <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.46863>.
- SWART, K. W., 1969. *The miracle of the Dutch Republic as seen in the seventeenth century*. London: H.K.Lewis & Co Ltd. ISBN 9780718603236.
- WACKERNAGEL-JOLLES, B., 1993. *Hommage à mon père André Jolles. Herinneringen van de middelste dochter*. In: *Maatstaf*. Jaargang 41, pp. 62 – 75. Available from: https://www.dbnl.org/tekst/_maa003199301_01/_maa003199301_01_0009.php.

REFERENCES

- BLOM, J.C.H., 1992. *De gijzelaars van St.Michielsgestel en Haaren. Het dubbele gezicht van hun geschiedenis*. Amsterdam: Baars. ISBN 9789050181860.
- BRIEFWISSELING tussen Menno ter Braak en J. Huizinga 1928-1939. https://www.dbnl.org/tekst/braa002brie25_01/.
- BRIEFWISSELING, Deel II: 1925 – 1933. Available from: <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/2144084>.
- BRIEFWISSELING, Deel III: 1934 – 1945. Available from: <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/2144091>.
- CABY, C., 2020. La République des Lettres à la Renaissance in: *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*. ISSN 2677-6588. <https://ehne.fr/fr/node/12467>.

- DIMITROVA, S., 2019. Some Thoughts Concerning One Student TV Show About History. *Istoriya–History*, vol. 27, no. 3, pp. 307 – 326. ISSN: 0861–3710 (Print), 1314-8524 (Online). [In Bulgarian].
- DIMITROVA, S., 2022. On the contexts and history of “Why War”. In: EINSTEIN, A., SIGMUND, F., 2022. *Why War?*. Sofia: Paradigm. ISBN 9789543265022. [In Bulgarian].
- DUCCI, A., 2012. In: EUROPE IN CRISIS. Intellectuals and the European Idea, 1917 – 1957, pp. 227 – 242, Mark Hewitson and Matthew D’Auria (dirr.), https://www.academia.edu/3863415/Europe_and_the_Artistic_Patrimony_of_the_Interwar_Period_The_International_Institute_for_Intellectual_Cooperation_at_the_League_of_Nations?sm=b.
- ETTY, E. & DIRVEN, R., 2012. *Henriëtte & Richard Roland Holst : het boek van de Buisssche Heide*, Schiedam: Scriptum Art Books. ISBN 978-90-5594-874-1.
- GAVRILOVA, R., 1916. *The family scene: an anthropological history of family meals in Bulgaria in the modern era*. Sofia: St. Kliment Ohridski. ISBN - 978-954-07-4068-3. [In Bulgarian].
- GAVRILOV, B. & MILANOVA, A., 2014. *Between Mars and Mercury. England and Holland in the Golden Age*. Sofia: St. Kliment Ohridski. ISBN: 9789540737560.
- HAVENAAR, R., 1984. *Anton Mussert, verrader voor het vaderland, een biografische schets*. 2e aangevulde druk. Den Haag: Kruseman. ISSN 9789023305392.
- HEERIKHUIZEN, VAN A., 2014. Paris 1933: A ‘Société des Esprits’ Chaired by Paul Valéry. In: REIJNEN, C. & RENSEN, M. (Eds.). *European encounters: intellectual exchange and the rethinking of Europe 1914 – 1945*, pp. 139 – 154. (*European studies*; Vol. 32). Rodopi. https://doi.org/10.1163/9789401210775_009.
- HUIZINGA, J., 1941. *Nederland’s beschaving in de zeventiende eeuw* (1ste druk) <https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=huiz003nede01>.
- HUIZINGA, J., 1948. *Verzamelde werken. Deel 2. Nederland* https://www.dbnl.org/tekst/huiz003verz02_01/huiz003verz02_01_0003.php.
- HUIZINGA, J., 1949. *Verzamelde werken. Deel 4. Cultuurgeschiedenis*, https://www.dbnl.org/tekst/huiz003verz05_01/huiz003verz05_01_0065.php.
- HUIZINGA, J., 1950. *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving*, H. D. Tjeenk Willink & Zoon n.v. – Haarlem https://www.dbnl.org/tekst/huiz003gesc03_01/huiz003gesc03_01_0050.php.
- HUIZINGA, J., 1950. *Verzamelde werken. Deel 7. Geschiedwetenschap. Hedendaagse cultuur* https://www.dbnl.org/tekst/huiz003gesc03_01/colofon.php.

- HUIZINGA, J., 1982. *Homo ludens: A study of the play element of culture*. Sofia: Science and Art. ISBN 954-9559-47-5. [In Bulgarian].
- HUIZINGA, J., 2002. *The Sunset of the Middle Ages: A Study of 14th- and 15th Century Life and Thought in France and the Netherlands*. Sofia: Panorama. ISBN 954-965-506-7. [In Bulgarian].
- HUIZINGA, J., 2022. *In the shadows of tomorrow*. Sofia: Sonm. ISBN 9786197500202. [In Bulgarian].
- HUIZINGA, L., 1963. *Herinneringen aan mijn vader*. The Hague: H. P. Leopold's Uitgeversmij.
- KELLEY, D. R., 2003. *Fortunes of History: Historical Inquiry from Herder to Huizinga*. New Haven, CT: Yale University Press.
- LEAGUE OF NATIONS: Composition and Organization: Inform. section, 1925. Geneva: Secretariat of the League of Nations.
- MEILINK, A., 1977. *Het Comité van Waakzaamheid na veertig jaar*. In: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Sunschrift 125.
- NULAND, VAN M., 2019. Hoe Johan Huizinga de nazi's verjoeg. Available from https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2019/08/hoe-johan-huizinga-de-nazis-naar-huis-stuurde?fbclid=IwAR12CoS-HpaHEVod_6GtESkNrINldVqDkPpugj8Ohte4SABojGC6KK1FuLU.
- RENOLIET, J.-J., 1981. *L'UNESCO oubliée*. Éditions de la Sorbonne, Available from: <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.46863>.
- SWART, K. W., 1969. *The miracle of the Dutch Republic as seen in the seventeenth century*. London: H.K.Lewis & Co Ltd. ISBN 9780718603236.
- WACKERNAGEL-JOLLES, B., 1993. *Hommage à mon père André Jolles. Herinneringen van de middelste dochter*. In: *Maatstaf*. Jaargang 41, pp. 62 – 75. Available from: https://www.dbnl.org/tekst/_maa003199301_01/_maa003199301_01_0009.php.

THE SHADOW SIDE OF THE SEMI-CIVILIZED MAN IN THE ARCHIVE OF THE DUTCH PHILOSOPHER OF HISTORY JOHAN HUIZINGA

✉ Asya Sokratova-Kyaycheva, PhD student

South-West University

Blagoevgrad, Bulgaria

E-mail: asya.sokratova@gmail.com